

MUSLIMANSKA OSNOVNA I VIŠA DJEVOJAČKA ŠKOLA SA PRODUŽENIM TEČAJEM (1894 - 1925)

- PRILOG HISTORIJI MUSLIMANSKOG
ŠKOLSTVA U BOSNI I HERCEGOVINI

Mina KUJOVIĆ

Sažetak

U periodu austrougarske uprave školovanje muslimanske djece, naročito ženske, bilo je opterećeno brojnim problemima. U skladu sa tradicijom bosanskohercegovački muslimani nisu dozvoljavali da djevojčice i djevojke pohađaju mješovite građanske škole, pa je ženski dio populacije zbog toga bio u neravnopravnom položaju kad je obrazovanje u pitanju.

U prilogu je na temelju arhivskih izvora dat prikaz osnivanja i djelovanja Muslimanske osnovne i više djevojačke škole u Sarajevu i trogodišnjeg produžnog tečaja za obrazovanje učiteljica Muslimanki za rad u ženskim mektebima i muslimanskim ženskim školama.

Ključne riječi: školovanje muslimanki, Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola, trirazredni učiteljski tečaj za muslimanke

Uvod

Za vrijeme osmanske vladavine sistemsko, državno obrazovanje djece pripadnika sve tri vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini je bilo slabo, dok je školovanje ženske djece bilo neznatno.¹ Vjerske zajednice su bile nadležne za školovanje djece, odvojeno svaka za pripadnike svoje zajednice.

Nakon austrougarske okupacije, 1878. godine, došlo je do velikih promjena u obrazovnom sistemu, jer se sada otvaraju komunalne, državne škole, koje je osnivala i izdržavala država. Država je i propisivala nastavne planove i programe za te škole, jer se zalagala za vaspitanje koje će biti u skladu sa političkim, kulturnim i privrednim zadacima i ciljevima okupacije, odnosno „evropeizacije“ Bosne i Hercegovine. Zadatak državnih škola je bio obrazovanje djece, ali i stvaranje dobrih podanika Monarhije.

U poredo sa novim komunalnim (državnim, narodnim) školama nastavile su djelovati vjerske škole koje su izdržavale vjerske zajednice, a osnivanе su i različite privatne škole. Na početku austrougarske uprave državne škole su pohađala djeca pripadnika katoličke, pravoslavne i naročito jevrejske zajednice, dok su muslimanska djeca i dalje pohađala vjerske škole, mektebe i medrese.

Bosanskohercegovački muslimani su sporo i nerado prihvaćali nove narodne škole, jer su se plašili da će im državne škole „okrenuti djecu od vjere“, dok su ženska djeca trebala da ostanu kod kuće i pripremaju se za staranje o djeci i domaćinstvu. Zbog ovakvog stava, školovanje muslimanske djece, naročito ženske, i nakon austrougarske okupacije bilo je mukotrpno. Muslimanske djevojčice su pohađale ženske mektebe u kojima su dobivale uglavnom vjersko obrazovanje. Taj problem je bio trajno aktuelan i njega su isticali i tražili da se riješi napredniji muslimanski intelektualci.²

Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola u Sarajevu (MOVDŠ) (1894-1924)

Osnivanje

Savjetnica za školstvo u IV - Prosvjetnom odjeljenju Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Olga Hörman, bila je uporna u nastojanju da se i muslimanske djevojčice uključe u državni obrazovni sistem. U tom cilju je vršila pritisak na Vladu, a 13. prosinca/decembra 1894. godine je podnijela opširan elaborat u kojem je detaljno obrazložila razloge za otvaranje jedne osnovne škole za muslimansku žensku djecu. U elaboratu je prvo opisala tadašnji način obrazovanja muslimanski i s tim u vezi obrazložila potrebu da se za njih otvore zasebne škole, jer muslimanske djevojčice uglavnom ostaju kod kuća nepismene. Računajući na krut stav muslimana u vezi sa ovim, savjetnica Hörman je predložila Vladi da bi dobro

1 Osmanska uprava je Školskim zakonom iz 1869. godine namjeravala da uvede državne škole za svu djecu, ali je sve ostalo samo na pokušaju.
2 Hajrudin Čurić, Muslimansko školstvo do 1918. godine, str. 189

bilo da Vlada za njih otvori zasebnu školu u iznajmljenoj privatnoj kući, za koju bi se kirija namirivala iz budžetskih sredstava. U prilogu njenog elaborata je napomena da su mnogi sarajevski muslimani zainteresirani da svoju žensku djecu pošalju u školu. Priložila je i popis prijavljenih 18 učenica uz napomenu da «...od ovih 18 učenica polazi redovito 12, a može se već sada za sigurno uzeti da će broj učenica do mjesec dana na 25-30 narasti, pošto je više familija obećalo čim se od ljetnog boravka sa sela vrate svoje djevojčice u školu slati.»³

Savjetnica Hörman je uradila i preliminarni troškovnik prema kojem je Zemaljska vlada trebala da za muslimansku osnovnu žensku školu izdvaja 4050 forinti, što bi bilo dovoljno za plaćanje jedne učiteljice, plaćanje troškova za smještaj škole, odnosno za kiriju, kupovinu ogrjeva i za jednu čistačicu.

Zemaljska vlada je prihvatila predloženi proračun i za prvu godinu, 1894., je izdvojila 4000 forinti⁴ i predložila da troškovi za ovu školu od naredne školske godine uđu u redovne budžetske troškove koji su se odnosili na osnovno školstvo u Bosni i Hercegovini.

Tako je 1894. godine otvoren prvi kurs u Sarajevu za muslimanske djevojčice od 7 do 11 godina. Djevojčice su na ovom kursu učile čitanje, pisanje pisma latinice, račun i ženski ručni rad.

Kurs je 1897. godine pretvoren u *Muslimansku djevojačku osnovnu školu*, u kojoj se učile djevojke u grupama od državno ispitanih učiteljica kao i u religiji. Već u prvoj godini školu su pohađale 64 djevojčice.⁵ Ova je četverorazredna osnovna škola 1901. godine produžena za tri godišta produžnog tečaja, pa od 1901. godine nosi naziv *Muslimanska osnovna djevojačka škola sa produžnim tečajem*.

Troirazredni produžni tečaj za dalje obrazovanje muslimanki, koji je otvoren 1901. godine pri četverorazrednoj muslimanskoj ženskoj osnovnoj školi u Sarajevu, značio je osnivanje i početak rada Muslimanske više djevojačke škole sa tri razreda. Tečaj je otvoren s ciljem da se radi na daljem obrazovanju muslimanskih djevojaka. Nastava ovog tečaja odgovarala je otprilike nastavi troirazrednih viših djevojačkih škola.⁶ Svršene učenice ovog

3 Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo (ZVS), br. 105875, šifra (š) 52/211/2 - 1894. godina. (Na popisu su bile: Zlata Jedžud, Habiba Trebina, Đula Kabil, Dikija Leker, Vafija Toskić, Hajrija Vravčeva, Zumreta Jakubović, Međida Česri, Behija Česri, Kajda Pakro, Zehra Repuh, Zehra Šebić, Rifija Dovađija, Atija Dovađija, Mejra Pakro, Behidža Česri, Safija Begić i Safija Požegina.)

4 U periodu austrougarske uprave do 1892. bile su u opticaju dvije novčane jedinice približne vrijednosti, *avstrijska kruna* i *mađarska forinta/forini*. Nakon unifikacije novčanog sustava, 1892. godine, kao jedinstvena novčana jedinica prihvaćena je *avstrijska kruna*, ali je forinta zadržana još nekoliko godina i imala je istu vrijednost na čitavom području Austro-Ugarske. Jedna kruna vrijedila je 0,304 gr zлата finoće 900/1000. (Jusuf Mulić, *Papirni novac na tlu Bosne i Hercegovine od 1918. do danas*, Sarajevo 2000.)

5 Izvještaji u upravi, 1878-1905, str. 154

6 Zemaljska vlada je ubrzo po preuzimanju uprave otvorila više

tečaja postavljale su se ponekad za učiteljice ženskih mekteba. Ovaj trorzredni produžni tečaj za dalje obrazovanje muslimanki prešao je 1913. godine u četverorazredni sa karakterom više djevojačke škole. Od tada se škola zvala *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola*.

Kad je škola postala četverorazredna, iste godine (1913.), tačnije 9. kolovoza/augusta otvoren je u *Osnovnoj i višoj djevojačkoj muslimanskoj školi* u Sarajevu trorzredni tečaj za obrazovanje učiteljica muslimanki. Taj tečaj su mogle pohađati muslimanke koje su svršile višu djevojačku školu. Nastavni plan ovog tečaja je imao obilgatne i neobligatne predmete, koji su se predavali po nastavnom planu i programu koji su važili za ostale srednje škole u zemlji.⁷

Radila je do 21. juna 1925, i dalje je nastavila da radi do 1927. kao Muslimanska ženska građanska škola.⁸

Izdržavanje Škole

Iako je *Muslimansku osnovnu i višu djevojačku školu* osnovala Zemaljska vlada, svi spisi koji se odnose na ovu školu su arhivirani u seriju *privatne i vjerske škole*. Vlada je ovu školu svrstala u privatne i vjerske škole, iako je više bila svjetovna. Vjerska je bila toliko što je Reisu-l-ulema dao pristanak za njeno otvaranje i Ulema-medžlis je postavljao vjeroučitelje i utvrđivao nastavni plan i program iz vjeronauke. Privatna nije bila, jer su roditelji učenica koje su je pohađale bili oslobođeni plaćanja upisnine, a Zemaljska vlada je podmirivala sve troškove za njeno izdržavanje iz svog proračuna namijenjenog za podmirivanje troškova narodnih škola.⁹

Nakon propasti Austro-Ugarske monarhije, od novembra 1918. godine, ova je škola, kao i sve druge, prešla u nadležnost prvo Narodne vlade SHS za Bosnu i Hercegovinu, a zatim Zemaljske vlade SHS za BiH, pa Pokrajinske

djevojačke škole. Prva je otvorena u Sarajevu 1893. Godine, tako što je osnovna djevojačka škola, otvorena 1879., produžena za tri godine. Slične su škole otvorene u Mostaru 1897. i Banjaluci 1898/99. školske godine. (Izveštaji o upravi, 1905. str. 165)

7 Godine 1911. bilo je prijedloga da se mjesto trogodišnjeg tečaja otvori muslimanska ženska preparandija (učiteljska škola) koja bi trajala pet godina i u njoj bi se školovale muslimanske djevojke za učiteljice. Međutim, Ulema-medžlis nije dopustio otvaranje ovakve škole iz dva razloga: 1. jer bi učenice ovih škola tokom pohađanja odrasle do godina u kojim se po šeriatu moraju kriti i onda ne smiju se miješati i u dotir dolaziti osim sa bližim rodom (...) 2. Glede priloženog nastavnog plana također Ulema-medžlis uviđa, da bi učenice ovog zavoda nakon svršene nauke imale služiti kao učiteljice u javnim narodnim osnovnim školama, a to se, kako je gore navedeno, kosi sa šeriatskim propisima. Osim navedenih razloga otvaranje ovih škola prouzrokovalo bi veliko negodovanje muslimana, na što treba obzira imati i čemu treba veliku važnost polagati, jer se još i sada negodovanje opaža. H. Čurić, Muslimansko školstvo do 1918. godine, str. 202-203

8 Razrednica (školski dnevnik): Muslimanske Više djevojačke škole; Muslimanske ženske građanske škole, Druge ženske građanske škole u Sarajevu. Za šk. god. raspon je 1922/23 do 1926/1927.

9 U Sarajevu je djelovala još jedna muslimanska škola za koju je sve troškove podmirivala Zemaljska vakufska direkcija. Škola je bila smještena u ulici Džinin sokak i bila je poznata kao Džinina škola dok je škola koju je na zalaganje savjetnice Olge Hörman otvorila Zemaljska vlada bila poznata kao *hermanovka*.

ške uprave BiH i, na kraju, 1924. godine, u nadležnost Ministarstva prosvjete Odjeljenja za BiH, kad je i ukinuta.¹⁰

Rijaset Islamske zajednice je postavljao vjeroučitelje i utvrđivao nastavnu osnovu iz vjeronauke, dok su svi drugi predmeti bili isti kao u ostalim komunalnim, narodnim školama. Vjeroučitelje, kao i ostale učitelje u *Muslimanskoj osnovnoj i višoj djevojačkoj školi* je plaćala Zemaljska vlada.

Školska uprava, odnosno upravitelj škole je bio u obavezi da Zemaljskoj vladi podnosi redovne godišnje izvještaje, statističke preglede o pohađanju nastave, proračune troškova i obrazloženje svakog troška koji nije bio predviđen proračunom. Vlada je plaćala godišnju namjninu (kiriju) za zgradu u kojoj je bila škola, plaćala učiteljice, kuharicu i „pokrivala tzv. paušalne troškove“ u koje su spadali troškovi za školsku kuhinju, ogrjev, osvjetljenje, sitniji popravci i kupovina inventara.

Troškovi za izdržavanje *Muslimanske osnovne i više djevojačke škole* su se svake godine povećavali, pa je npr. Zemaljska vlada trebala 4050 forinti 1894. godine za otvaranje škole, a 1901. za školu je izdvajala 13.920 Kruna iz svog proračuna.¹¹

Najveće troškove je nosila kirija, dok su ostali troškovi bili dosta skromni. Prema jednom detaljnom izvještaju koji je upraviteljica škole Štefanija Franković dostavila Zemaljskoj vladi 7. siječnja/januara 1903. godine, saznajemo da je škola imala ukupne materijalne troškove u visini 3385 kruna i 65 helera.¹²

Godine 1907. pri *Muslimanskoj osnovnoj i višoj djevojačkoj školi* je organiziran kuharski tečaj. Zemaljska vlada je za ovaj tečaj, doručak (bijela kafa s hljebom) učenica, te služavku i podvorkinju izdvojila 1320 kruna.¹³ Te 1907. godine, prema godišnjem izvještaju, za materijal za ručni rad je potrošeno 1300 kruna, jer je svaka učenica trebala dobiti materijal na kojem je vježbala novi vez ili uzorke novog kroja.

Na gorivo i rasvjetu je trošeno 1000 kruna, a za čišćenje i vodu 300 kruna.

Škola je plaćala pretplatu za časopise „Behar“ (jer *djeca rado čitaju ovaj list*, bila je primjedba uz ovaj trošak) i „Pobratim“ 76 kruna, a za crtači i pisaci pribor 178 kruna.

10 Bosna i Hercegovina je kraj Prvog svjetskog rata dočekala opet u sastavu tuđe države, Kraljevstva SHS. U periodu od 1918. do 1923. godine u Bosni i Hercegovini su se smijenile tri vlade: Narodna vlada Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu, od 30. novembar 1918. do 31. januara 1919., Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, od 1. februara 1919. do 14. jula 1921. i Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu, 21. jula 1921. do 31. decembra 1923. godine.

11 ABH, ZVS, br. 36595 š. 57/45/3 – 1901.

12 Nav. izvor - Najveći izdaci su bili za materijal za ručni rad učenica, (moralo se svakoj učenici dati da vježba vez ili šivanje i krojenje, gorivo i osvjetljenje, nabavljeni su ormari za spremanje ručnog rada i materijala, jedna nova tabla, pet čilima po 40 kruna

13 ABH, ZVS br. 1306, šif. 87/57 – 1907.

Smještaj i inventar škole

Zemaljska vlada je vodila prepisku sa Zemaljskom vakufskom direkcijom u vezi sa iznalaženjem smještaja za *Muslimansku osnovnu djevojačku školu* u Sarajevu. Vlada je namjeravala da za potrebe škole od Vakufske direkcije iznajmi dograđeni dio zgrade koju je Direkcija zidala na Apelovoj obali (Đulagin han). Zemaljska vakufska direkcija je dogradila prostorije za potrebe škole u zgradi Đulaginog hana, ali škola tu nije smještena.¹⁴

Muslimanska osnovna djevojačka škola je od otvaranja, 1894. pa do 1906. godine bila smještena u iznajmljenoj kući Hajdarbega Čengića u ulici Jahja-paša, poznatoj kao Glodin sokak. Kuća je bila stara¹⁵ i tijesna pa kako se broj učenica povećavao svake godine i kad je otvoren produžni tečaj morao se naći novi školski prostor. Zbog toga je Zemaljska vlada za potrebe škole iznajmila porodičnu kuću Safvet-bega Bašagića u ulici Kečina br. 24. Ugovor između Zemaljske vlade i Safvet-bega Bašagića za ustupanje kuće za potrebe škole je sklopljen na period od 10 godina. Zemaljska vlada se ovim ugovorom obavezala da će nakon što istekne ovaj desetogodišnji period sve popraviti i vlasniku kuću predati u ispravnom stanju. I ova je zgrada, koja se sastojala od pet prostorija, bila neuslovna za potrebe jedne škole.¹⁶ Prostorije su bile male, a jedna od njih je bila prolazna, što je ometalo održavanje redovne nastave, dok je jedna bila bez klupa i služila je za nastavu iz vjeronauke i za učenje veza. Broj učenica se svake godine povećavao, pa je bilo malo prostorija za učionice i nastavnice koje su imale zbog toga velikih problema i neugodnosti.¹⁷

Uvidom u prepisku koju je upraviteljica škole, nastavnica Štefanija Franković, vodila sa Zemaljskom vladom, teško je povjerovati da se u takvim uvjetima nastava uopće mogla i izvoditi. U školi su 1903. godine bila 4 razreda osnovne škole (prvi razred – dva odjeljenja) i dva produžna tečaja – ukupno 7 odjeljenja, a bilo je samo pet soba. Tako je 1903. godine kupljeno 5 tepiha.¹⁸

14 ABH, ZVS, br. 9522 š. 59/7, 1897. U prilogu predmeta su i nacrti prostorija koje su adaptirane za potrebe škole. Iz dostupnih dokumenata nije se moglo utvrditi zbog čega škola nije smještena u ove prostorije.

15 Upraviteljica Š. Franković je svake godine od Zemaljske vlade tražila bolji smještaj jer se u ovoj kući naprosto sve ljulja i raspada od starosti i slabosti materijala.

16 ABH, ZVS šif. 150/485/3 - 1906 Kuća je za potrebe škole malo adaptirana. Urađena je kanalizacija i popravljeni zidovi.

17 Prema jednom izvještaju koji je 1903. godine dostavila Zemaljskoj vladi upraviteljica škole, Štefanija Franković, saznajemo da su se u jednoj sobi obučavale dva produžna godišta tečaja. Dok su učenice na jednom tečaju imale nastavu, na drugom su radile ručni rad. Osim toga, kroz istu sobu prolazilo se u prvi razred pa je bila podijeljena u dvije prostorije zastorima. Za vrijeme nastave ručnog rada, naročito veza i održavanja nastave iz vjeronauke učenice su sjedile na podu, o čemu je upraviteljica izvijestila Vladu »...da kako je pod raspucan i šupalj, puše djevojčicama pa je to najbolja zgodba da obole. Radi toga je bilo i prigovora od roditelja.« ABH, ZVS, br. 4199. š. 57/49/4 – 1903.

18 ABH, ZVS šif. 150/486 – 1906. Pet tepiha je kupljeno za 200 K (40 K jedan tepih). Za svaku kupovinu upraviteljica je morala Zemaljskoj vladi priložiti račun pa smo tako saznali koliko su plaćeni tepisi. Upraviteljica je navela da je za školu neophodno još nabaviti: ormare, ibrike, zastore. Ormari su bili neophodni, jer u staroj kući u Glodinom sokaku su bili

Učenice

Produžni tečaj 1902. su upisale sljedeće učenice: Hećimović Šemsa, Bećarović Vasvija, Karić Nafija¹⁹, Memić Šerifa, Česrić Behija, Cico Nura. Nekoliko učenica su dobio skromnu potporu Zemaljske vlade koja im je olakšala školovanje, jer su bile slabog imovnog stanja. Godine 1902. potporu su dobile učenice: Tifija Hošo, Babić Esmā, Begić Advija, Zečević Mulija, Razija Rafet. Nije bila praksa da učenice ove škole dobivaju redovnu stipendiju. Znanje muslimanskih učenica koje su stekle tokom četiri godine neredovnog školovanja je bilo skromno, pa su one učenice koje su se odvažile upisati produžni tečaj, otvoren 1901. godine pri ovoj školi o trošku Zemaljske vlade imale puno problema.²⁰ Tokom školske 1905/1906. godine nastavnicama su pomagale kao pomoćne učiteljice svršene učenice produžnog tečaja, Hošo Tifija i Hafizović Rabija, jer su bile najposposobnije i jer su *ispit s odlikom položile*²¹

Godine 1907. produžni tečaj su završile Vasvija Bećirović i Šemsa Hećimović. One su tražile od Zemaljske vlade da dobiju mjesto pomoćne učiteljice u prvim razredima *Muslimanske osnovne djevojačke škole*.

Godine 1902. 92 učenice su se upisale u *Muslimansku osnovnu djevojačku školu sa produžnim tečajem*.

Na početku 1905/06. šk. godine 135 učenica je bilo upisano i to je bio najveći broj koji se mogao primiti zbog raspoloživog školskog prostora. Krajem godine bilo ih je 106, uključujući i učenice produžnog tečaja. Od 29 učenica koje su izostale, bilo je onih koje su morale izostati zbog bolesti, ali i onih koje su izgubile volju ići u školu i to više nagovorom roditelja, kako je upraviteljica pisala Zemaljskoj vladi u završnom izvještaju.²²

Od 106 učenica 1906. godine sve su položile završne ispite (40 odličnim), a 4 učenice su položile zaključni ispit. Jelena Tandarić, učiteljica više državne škole koja je prisustvovala ispitima u izvještaju koji je dostavila Zemaljskoj vladi je detaljno opisala cijeli tok ispita i na kraju navela da kod učenica *ima živi interes za nauku i napredak pa i za učiteljski posao kakav sam u većine tih*

dolapi u koje su učenice odlagale ručni rad. Sada, u kući u Kećinoj ulici nemaju gdje da ostavljaju knjige niti materijal za šivenje i ručni rad.

19 Karić Nafija se 1912. udala za književnika Šemsudina Sarajlić i uzela prezime Sarajlić. (List Gajret, 15. 01. 1912. br. 1, str. 13) Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti je sedamdesetih godina objavio manju zbirku pripovijedaka Sarajlić Nafije. Šteta, što je ova darovita žena rano prestala pisati, jer je znala veoma jezgrovito napisati svoja zapažanja i razmišljanja. Teme njenih kratkih priča su bile žene i djevojke i njihovo nastojanje da u muškom svijetu izbore za sebe bolji društveni staus.

20 Brojni su razlozi zbog kojih su učenice koje su pohađale Muslimansku djevojačku školu imale slabo predznanje. Učenice su neredovno pohađale nastavu i kasno su polazile u školu zatim su često izostajale a u vrijeme ramazana nastava je skraćivana, morale su pomagati u kućnim poslovima i slično.

21 ABH, ZV šif. 150/484 - 1906.

22 Upraviteljica Ela Kranječević je, između ostalog, u izvještaju je navela: "Ovo vrijedi osobito za djecu iz imućnijih kuća, gdje vladaju nazori kao npr. - Šta ćeš gospojo! Osanisala se je učeći, a i nije joj nužda da se pati učenjem (ABH, ZV šif. 150/484 – 1906).

veoma simpatičnih učenica našla,²³ Godine 1906. u Muslimanskoj osnovnoj školi je bilo 110 učenica. Godine 1907. u Osnovnoj školi je bilo 128 učenica, a na produžnom tečaju 12 polaznica.

Nastava

Nastava u *Muslimanskoj osnovnoj djevojačkoj školi* i na produžnom tečaju je trajala od početka novembra do polovine juna. Polazak u školu nije bio ujednačen, jer su se učenice sakupljale tek u novembru kad su bili završeni ljetni radovi na selu, pa onda opet prekidalala zbog ramazana i bajrama.

Godne 1902. u *Muslimanskoj osnovnoj djevojačkoj školi* učenice su slušale sljedeće predmete: vjeronauka, čitanje, gramatika, usmeno i pismeno izražavanje misli, zemljopis, povijest, prirodopis, prirodoslovlje, računstvo, krasnopis, crtanje i ručni rad.

Nastavni programi su bili skoro isti kao i u ostalim državnim osnovnim školama. Međutim, problem je bio što je za ručni rad bio predviđen samo jedan sat sedmično, pa je zbog ovoga bilo dosta prigovora, jer su roditelji željeli da im se djeca što prije osposobe u nekom praktičnom znanju.²⁴

Nastavni programi na produžnim tečajevima su se često mijenjali, a zbog obimnosti su predstavljali veliki problem polaznicama produžnih tečaja, jer su u osnovnoj školi dobivale slabo predznanje. Nastavnice na produžnim tečajevima su se strogo držale plana i programa za više škole i nisu imale razumijevanja za probleme učenica koje su došle sa slabim predznanjem iz osnovnih škola.²⁵

Na produžnom tečaju muslimanske djevojačke škole, koje je imalo dva godišta, od 1901. do 1902., obrađene su sljedeće nastavne jedinice:

I godište:

Računstvo – 3 sata sedmično (četiri glavne vrste računa, o metričkoj mjeri,

1 sat djeljivost brojeva, geometrija – (posmatranje geometrijskih tijela, crta, kutovi, krug, trokut, četverokut, elipsa)

23 ABH, ZVS šif. 150/484 – 1906.

24 Upraviteljica Škole, nastavnica Štefanija Franković je o ovom problemu često pisala u svojim izvještajima Zemaljskoj vladi i navodila da je jedan sat sedmično predviđen za ručni rad nedovoljan i da zbog toga negoduju učenice, a prigovaraju i roditelji, kojima je jedino stalo do ručnog rada, dok za učenje nisu ni pitali.

25 U jednom se izvještaju u vezi sa prvom generacijom učenica na Produžnom tečaju navodi sljedeće: „Prelaz iz nižih razreda u više razrede- Produžni tečaj je bio prevelik skok, jer fali temelj pa se učenice u produžnom tečaju učenjem pate. osobito je problem račun i jezikoslovlje «... prvi predmet spojen je obično plaćem, tako rekoše učenice same. A kako i ne bi u četvrtom razredu uče samo četiri glavne vrste računa sa prostim brojevima, a geometriji ni spomena. Eto, odjednom sljedeće godine im za vrat četvrta računica a treća se obradila nije. Gramatika se u IV razredu tek počinje učiti, dakle ono što je za II razred. (...) vlada bi trebala uraditi novi plan po kojem bi se prvo temeljito obradilo sve građivo propisano za osnovne škole, a onda a onda postepeno proširivalo bez skokova (ABH, ZVS šif. 57/49/11 – 1903.)

Prirodopis – 2 sata sedmično (glavne oznake svih triju carstva, najglavniji sisavci i ptice obzirom na naše domaće životinje, najpoznatije ribe i gmazovi, korisni i štetni kukci, članci iz čitanki osnovne škole koji obrađuju pomenute teme)

II godište:

Računstvo 2 sata (razlomci, pretvaranje mješovitih u nepravne razlomke i obratno, pretvaranje decimalnih razlomaka u obične, sabiranje i oduzimanje, množenje i djelenje) geometrija – 1 sat (jednakost površina, proračunavanje površina i opsega, konstruiranje kutova)

Prirodopis – 2 sata sedmično: sisavci po vrstama, članci iz čitanke

Fizika – 1 sat: opća svojstva tijela, rastezanje tijela toplinom, toplomjer, magneti,

Kućanstvo – 1 sat: temeljni pojam kemije, crtanje: vježbe od A. Studničke

Uzgojoslovlje: nije se sistematično obrađivalo nego samo pouke o tjelesnim i duševnom razvoju djece.

Jezikoslovlje – 3 sata: logično i estetsko čitanje, crtica, priča, povjesničkih i zemljopisnih članaka, reproduciranje narodnih i umjetničkih pjesama, glavno o prozi: vrste, stil u jeziku u prozi, stih, naglasak u narodnoj i umjetničkoj pjesmi, kratke biografske bilješke o autorima; gramatika, oblikovanje i sintaksa po trećoj i četvrtoj čitanki osnovnih škola.

Vjeronauka – Nastavnu osnovu iz vjeronauke u svakoj školi je utvrđivala i pratila određena vjerska zajednica. U skladu s tim se i *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola* 1906. godine obratila Reisu-l-ulemi sa molbom da se izrade polazni pregledi nastave, te da se ispita način i uspjeh kojim se obučava islamska vjeronauka pri *Muslimanskoj osnovnoj djevojačkoj školi i produžnom tečaju*.²⁶ Glavni problemi prilikom izvođenja nastave iz vjeronauke je bila različita starosna dob učenica. Učenice u jednom razredu su bile različitog uzrasta pa samim tim i različitih sposobnosti. Osim toga, došle su u školu i sa različitim predznanjem, jer su neke imale završen mekteb, pa već uče u *sufari*, dok su njihove razredne kolegice bile još na *elif-sufari*. Zbog toga su učenice učile vjeronauku po grupama, a ne po razredima. Dok se u jednoj grupi tumači i ispituje, u drugoj učenice potihom ponavljaju i pamte i tako *naizmjenice*. Uz to, bolje učenice se *namjeste kao kalfje koje naučavaju slabije učenice*.²⁷

Pismeni sastavi: na osnovu obrađenih članaka («Behar», «Pobratim», «Hermanove narodne pjesme»).

Godine 1903. prva generacija polaznica na Produžnom tečaju je polagala završni ispit. Ispitu je pristupilo 8 učenica.

26 ABH, ZV br.221815 šif. 150/487 – 1906.

27 ABH, nav. izvor

Raspored i tok ispita bio je sljedeći:

- 6. juli 1903. četiri osnovna razreda prije i poslije podne
- 7. jula prije podne dva viša razreda, kod ispita prisutne samo učiteljice škole
- 10. jula izložba radova za ženskinje
- 11. prije podne ispiti iz vjeronauke (ispitu prisustvovalo nekoliko odličnih muallima), a poslije podne izložba radova za muškinje
- 12. jula dijele se učenicama radovi i time bi ova školska godina bila zaključena.²⁸

Učiteljice produžnih tečajeva su tražile da učenice odvedu u muzej radi očigledne nastave prirodopisa i povijesti. Upraviteljica Franković je bila protiv ovog, jer se plašila da joj roditelji učenica ne zamjere, jer se inače po čaršiji nije odobravalo školovanje ženske djece.²⁹

Neke od učenica koje su pohađale produžni tečaj su se doškolovala i polagale kasnije ispite za samostalni učiteljski posao. Behija Česrić i Rabija Hafizović su bile među prvim koje su već 1904. godine postavljene za pomoćne učiteljice na ovoj školi.

Tokom trajanja Prvog svjetskog rata nastava na ovoj školi nije obustavljena. O tome je 10. studenog/novembra 1917. godine direktor *Muslimanske osnovne i više djevojačke škole*, Edhem Mulabdić, dostavio Zemaljskoj vladi izvještaj u kojem je naveo: da je nastava počela 1. Septembra, ali da pravog rada nije moglo biti, jer se roditelji sa djecom dugo zadržavaju na selu, skoro cijeli septembar. Zbog toga se u prvom tromjesečju nije moglo obaviti ocjenjivanje, pa zato upravitelj Mulabdić moli Zemaljsku vladu da pomjeri rok ocjenjivanja na prvom tromjesečju za kraj novembra³⁰. Godine 1917. na Produžnom tečaju je bilo 7 polaznica, a na *Višoj djevojačkoj školi* 39.

U fondu Ministarstvo prosvjete - Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu za 1924. godinu se nalazi izvještaj o završnim ispitima na Školi. U *Muslimanskoj osnovnoj i višoj djevojačkoj školi i na produžnom tečaju* u Sarajevu završni ispiti su održani početkom juna. Produžni tečaj uz *Muslimansku višu djevojačku školu* završile su tri učenice. Pismeni ispit zrelosti se održao od 17-19. juna (s-h, njemački, matematika i pedagogija), a ispit su položile: Baljak Nafija, Mahić Sabira i Raković Saima. Predsjednik ispitnog odbora je bio izaslanik Ministra prosvjete, Stan-ko Pavičić, koji je Ministarstvu podnio detaljan izvještaj o cjelokupnom toku ispita.³¹

28 ABH, ZVS, šif. 57/43/8 – 1902.

29 *Primijetiti mi je* (piše upraviteljica, između ostalog u izvještaju Zemaljskoj vladi), da u ovo burno doba ne bi bilo zgodno to činiti, gdje svijet bez ikakvog povoda više na školu i u jajetu traži dlaku a upravo taj postupak dao bi povoda različitim kombinacijama i lažima, koje se i sada po sjelima o ovoj školi izmišljaju. Dužnost mi je visoku vladu obavijestiti da mnoge učenice izostaju, što ih svijet plaši, da će ih "švabice povlaštiti" (ABH, ZVS br. 68014, š. 57/49/7 – 1903.)

30 ABH, ZV šif. 84/150/39 – 1917.

31 ABH, Ministarstvo prosvjete-Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu, br. 9266/24

PREDMETI	RAZREDI			
	I	II	III	SVEGA
OBLIGATNI:				
Vjeronauka	4	2	2	8
Pedagogija	-	6	10	16
Higijena	-	-	1	1
Srpsko-hrvatski jezik	4	3	3	10
Zemljopis	3	2	1	6
Povijest	2	2	2	6
Prirodopis	3	2	2	7
Prirodoslovlje	-	3	2	5
Račun i geometrija	3	2	2	7
Kućanstvo i vrtlarstvo	1	1	1	3
Prostoručno crtanje	2	2	1	5
Krasnopis	1	-	-	1
Ženski ručni rad	4	4	2	10
Muzika	1	1	1	3
SVEGA:	28	30	30	88
NEOBLIGATNI:				
Gimnastika	1	1	1	3
Njemački	3	3	3	9
Pjevanje	1	1	1	3

Trorazredni produžni učiteljski tečaj

Prema izvještajima o upravi Bosne i Hercegovine u ovoj školi je bilo učenica: školske 1913/14. godine 2; školske 1914/15. godine 5, te školske 1915/16. godine 5 učenica. Troškove ove škole podmirivala je Zemaljska vlada. Svršene učenice ovog tečaja dobivale su svjedočanstva ravna svjedočanstvima apsolutnica državne ženske učiteljske škole.

Prve muslimanke koje su u svibnju/maju 1909. godine položile u „sarajevskoj ženskoj ruždiji“³² ispit za osposobljenje učiteljica bile su: Hasnija Berberović, Munira Muftić, Nafija Karić (položile su s odličnim) i Vasvija Čajo (položila s dobrim uspjehom). Ispitu je prisustvovala gospođa Tandarić, izaslanica Zemaljske vlade. Godine 1915., trinaestog travnja, proglašene su Hasnija Berberović i Behija Ukšinagić "učiteljicama za samostalno vršenje učiteljske službe na narodnim osnovnim školama u Bosni i Hercegovini". To su bile prve muslimanke učiteljice koje su poslije položenog "maturalnog ispita za preparandije" položile ispit za definitivne učiteljice.

Krajem austrougarske vladavine ravnatelj ove škole bio je Edhem Mulabdić, poznati književnik.

Nastavni plan trorazrednog produžnog tečaja koji je otvoren 1913. godine pri *Muslimanskoj osnovnoj i višoj*

32 U dokumentima se muslimanske osnovne škole, muške i ženske često nazivaju i ruždije.

djevojačkoj školi je trebao da priprema učenice za učiteljski poziv. Kurs je imao obavezne *obligatne* i *neobligatne*, fakultativne predmete, koji su se predavali po ovom planu.³³

Nastavnu osnovu iz vjeronauke određivala je Islamska zajednica, odnosno Ulema-medžlis.

Nastava pedagogije zauzimala je najviše nastavnih sati, čak 16. Njezin cilj je bio upoznati učenice sa temeljnim pravilima nauke o odgoju i nastavi, sa organizacijom uopće i domaćeg školstva, sa praktičnim radom u osnovnim školama, sa povijesnim pregledom odgoja i školstva.

Nastava higijene je imala zadatak poučiti učenice o njezi ljudskog tijela i o čuvanju zdravlja.

Nastava srpsko-hrvatskog jezika je imala za cilj što temeljitije upoznati materinski jezik sa poznavanjem njezove gramatike. Trebalo je također upoznati glavne vrste pjesničkih i prozaičnih oblika, te najznamenitija djela domaće i svjetske književnosti.

Osnovni nastavni cilj zemljopisa bio je temeljito upoznati Austro-Ugarsku, s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu.

Trebalo je još naučiti razumijevanje karte, osnovno iz matematske i geografije, te poznavanje zemaljske površine po njezinom prirodnom i političkom grupiranju.

Poznavanje razvitka i napretka čovječanstva od najstarijeg doba do danas bila je osnova nastave povijesti. Na satima se razvijala građanska svijest, ljubav i dužnost prema domovini i vladarevoj kući, te se prikladno objašnjavale etičke, socijalne i političke ideje.

Osnovni zadatak nastave prirodnopisa bio je upoznati najvažnija načela fiziologije i higijene čovjeka, te poznavanje glavnih životinja, bilja, ruda i geoloških prilika koje utiču na razvitak gospodarstva i način života.

Nastavni cilj prirodoslovlja bio je upoznavanje najznamenitijih fizikalnih i kemijskih pojava svakidašnjeg života na temelju promatranja prirode i eksperimenata.

U aritmetici i geometriji trebalo je naučiti razumjeti aritmetičke operacije, jednadžbe prvog stupnja, te najznamenitije pouke iz planimetrije i stereometrije.

Predmet kućanstvo i vrtlarstvo trebao je upoznati učenice kako njegovati cvijeće i povrće, te kako biti uspješna domaćica.

U nastavi prostoručnog crtanja postavljao se cilj – Učenice trebaju naučiti s razumijevanjem crtati predmete da mogu u svim nastavnim predmetima učenicama pomoći shvatiti gradivo crtežima na školskoj tabli.

Nastava krasnopisa kod učenica je razvijala razgovijetan rukopis za lijepo pisanje kredom na školskoj tabli.

Na satima ženskog ručnog rada učenice su se upoznavale sa ručnim radovima potrebnim u građanskom kućanstvu. Posebno su se uzimale u obzir čisto bosanske tehnike i uzorci.

³³ Pejanović Đorđe: *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941. godine*, str. 136.

Učenice su se na nastavnom predmetu glazba poučavale sviranju na violini radi eventualne nastave u pjevanju u osnovnoj školi.

Učenicama na produžnom tečaju su na raspolaganju bile sljedeće knjige i časopisi:

Behar, Pobratimstvo, Domaće ognjište, Školski vjesnik, Hoić: Zemljopis. K. Dobriković: Atlas, Cuvaj: Računica, Kenpelj: Geometrija, Šakorni-Korlević: Prirodopis, Kišpatić: Rudstvo.

Nastavnice

Zemaljska vlada je odobravalala nastavne planove i programe i davala posebna odobrenja (certifikate) nastavnicama koje su se prijavljivale da rade u ovoj školi, kao i za sve druge škole. Rijaset Islamske zajednice je određivao nastavne planove iz vjeronauke i određivao vjeroučitelje.

Upraviteljica škole je bila Štefanija Franković od osnivanja do 1905. godine. Nakon nje, upraviteljica je do 1915. bila Marija Trninić. Od 1915. pa do 1924. godine, odnosno do ukidanja ove škole, direktor je bio Edhem Mulabdić, poznati književnik, prosvjetni i kulturni djelatnik³⁴.

Mulabdić je tražio od nove Narodne vlade u siječnju/januaru 1919. godine da se na trirazrednom učiteljskom tečaju uvede jedno godište jednako jedan razred, kao i da se produžni tečaj razdvoje u razrede, te da se za spremu i naobrazbu pripravnica produžni tečajevi podignu na stepen preparandije sa 4 godine.³⁵

Na *Muslimanskoj višoj djevojačkoj školi* sa produžnim tečajem su školske 1918/19. godine radile nastavnice: Melanija Pusić, Anka Knežević, Ivka Jaković, Danica Hanna.³⁶ Vjeroučitelji su bili Sarajlić ef. Omer i Gabela ef. Derviš, a direktor Edhem Mulabdić.

Godine 1923. u školi je radilo pet nastavnica: Pusić Melanija, Dubešić Danica, Dominik Sofija, Knežević Marija i Dominik Sofija. Kontrolu njihovog rada, *hospitovanje* je obavila upraviteljica Više djevojačke škole u Sarajevu, Mara Jakšić i u zapisniku zapisala *da nastavnice puno govore, a da učenice puno šapću i da se slabo izražavaju*.³⁷

³⁴ Edhem Mulabdić je bio veliki propagator da se muslimanske djevojke školuju. Kad je Ulema-medžlis 1911. godine odbila prijedlog Zemaljske vlade (koji je uradio sa Hodžić Hasanom) da se otvori za njih preparandija (učiteljska škola), razočaran je napustio rad u prosvjetnoj anketi. Ponovo je 1917. predlagao izmjene u načinu školovanja muslimanki, ali je sve išlo tako sporo i mukotrpno. Jedan dopis Zemaljskoj vladi u kojem objašnjava zbog čega je puno učenica neocijenjeno i zbog čega izostaju završava konstatacijom da je zaista teško objasniti otpor pa i ne brigu za školovanje djece, naročito ženske kod velikog dijela bosansko-hercegovačkih muslimana 35 ABH, Narodna vlada za BiH, šif. 84/95/40 – 1919.

³⁶ Mina Kujović, *Ko su bile nastavnice Muslimanske i osnovne škole u Sarajevu*, Novi muallim, IV br. 21, 2005, str. 48-55

³⁷ ABH, Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu, br. 95341 – 1923.

Zaključak

Godine 1894. otvorila je Zemaljska vlada privatni tečaj za obrazovanje muslimanskih djevojčica u dobi od 7 do 11 godina. Tečaj je otvorila Zemaljska vlada na prijedlog savjetnice Olge Hörma, uz pristanak reis-ul-uleme. Na njemu se učilo čitanje, pisanje, račun i ženski ručni rad.

Tečaj je 1897. godine pretvoren u Osnovnu školu za muslimanske djevojčice. Škola je imala četiri razreda. Godine 1901. dodan je toj muslimanskoj ženskoj školi trogodišnji produžni tečaj s ciljem da radi na daljem obrazovanju muslimanskih djevojaka.

Nastava na produžnom tečaju je odgovarala nastavi trirazrednih viših djevojačkih škola. Svršene učenice ovog tečaja postavljane su i za učiteljice ženskih mekteba. Trirazredni produžni tečaj za dalje obrazovanje Muslimanki prešao je poslije u četverorazrednu višu žensku školu sa karakterom više djevojačke škole.

Godine 1913. otvoren je pri Osnovnoj i višoj djevojačkoj muslimanskoj školi u Sarajevu trirazredni tečaj za obrazovanje učiteljica Muslimanki. Taj tečaj su mogle

pohađati i Muslimanke koje su svršile višu djevojačku školu.

Nakon završenog Prvog svjetskog rata *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola* je djelovala do 1924. godine, kad je pretvorena u mješovitu građansku školu.

Izvori i Literatura

- Arhiv Bosne i Hercegovine, fondovi:
 - Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo (ZVS)1878-1918
 - Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (ZV), 1919-1921
 - Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu, 1921-1923
 - Ministarstvo prosvjete - Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu, 1924.
 - Izveštaji o upravi u Bosni i Hercegovini (1905-1918)
- Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1983
- Pejanović, Đorđe: *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941. godine* Svjetlost, Sarajevo, 1963.

Summary

MUSLIM PRIMARZ AND HIGHER GIRLS SCHOOL WITH EXTRA COURSES (1894-1924)

(a Prologue to the History of Muslim Education)

Mina Kujović

During the period of the Austro-Hungarian Administration the schooling of the Muslim children, especially the girls, was burdened with numerous problems. In keeping with Islamic tradition the Bosnian and Herzegovinian Muslims did not allow their girls and young women to attend co-ed schools, so that the female part of the population was in an unfair position when it came to education.

Based on archival sources, this work offers a review of the establishment and the functioning of the Muslim Elementary and Higher Girls School in Sarajevo and the three-year extra course for the education of female Muslim teachers who were to work in maktabas and Muslim girls schools.

Key words: education of Muslim women, a Muslim Primary and Higher Girls Schools, Three-year Teacher's Course for Muslim females

الموجز

مدرسة البنات الابتدائية والثانوية ذات المنهاج الإضافي (١٨٩٤-١٩٢٤)

(مقدمة في تاريخ التعليم عند المسلمين)

مينا كويوفيتش

كان تعليم أبناء المسلمين. وخاصة البنات. في عهد الحكم الهنغاري النمساوي. محملاً بالكثير من المشاكل. فقد امتنع المسلمون في البوسنة والهرسك - وفقاً لتقاليدهم الإسلامية - عن إرسال بناتهم إلى المدارس المدنية الحكومية. مما يعدّ إجحافاً بحق الجزء الأنثوي من المجتمع. من ناحية التعليم.

يقدم هذا البحث - بناء على المصادر التاريخية - عرضاً عن تأسيس مدرسة البنات الابتدائية والثانوية وعملها في سراييفو. والمنهاج الإضافي ذي السنوات الثلاث لتخريج المعلمات المسلمات للعمل في كتاتيب البنات ومدارس البنات المسلمة.

الكلمات الرئيسية: تعليم المسلمات. مدرسة البنات الابتدائية والثانوية. منهاج التعليم ذي السنوات الثلاث لتخريج المعلمات المسلمات.